

Πόσο σημαντική είναι η διαρκής αναφορά στο παρελθόν και στα γεγονότα του Ολοκαυτώματος; Πώς διαφυλάσσουμε την ιστορική του μνήμη αλλά και πώς τη μεταφέρουμε από γενιά σε γενιά; Ερωτήσεις που φαντάζουν τετριμμένες, ωστόσο αν κι έχουν τεθεί πάμπολλες φορές, δεν έχουν απωλέσει την επικαιρότητα τους, ειδικά στο σύγχρονο πλαίσιο των πολλαπλών γεωπολιτικών κρίσεων.

Το Ολοκαύτωμα σημάδεψε τον 20ο αιώνα και τη μοίρα των Εβραίων της Ευρώπης ως φρικώδης γενοκτονία, συλλογικό τραύμα και ορόσημο, το οποίο ανακαλούμε ως παράδειγμα προς αποφυγήν στη μακράιωνη Ιστορία της ανθρωπότητας. Σήμερα, 79 χρόνια μετά τη λήξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, ιστορικές έρευνες, μουσειακές συλλογές, βιβλία, θεατρικές παραστάσεις και ταινίες, εικόνες και αφηγήσεις, μαρτυρούν τα πολλά πρόσωπα του ναζισμού.

Η 27η Ιανουαρίου θεσπίστηκε από τη Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ ως Διεθνής Ημέρα Μνήμης για τα Θύματα του Ολοκαυτώματος. Η Ελλάδα τιμά ειδικά αυτή τη μέρα τη Μνήμη των Ελλήνων Εβραίων Μαρτύρων και Ηρώων. Μνημονεύσεις που συνιστούν ένα τείχος προστασίας απέναντι σε χειρότερες τραγωδίες; Η Ζανέτ Μπαττίνου, αρχαιολόγος, διευθύντρια του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος, ενός κατεχοχρή ιστορικού χώρου μνήμης και ο Λεόν Σαλτιέλ, διδάκτορας Σύγχρονης Ελληνικής Ιστορίας του Πανεπιστημίου Μακεδονίας με επίκεντρο το Ολοκαύτωμα της Θεσσαλονίκης και ιστορικός ερευνητής («Μη με ξεχάσετε. Τρεις Εβραίες μητέρες γράφουν στους γιους τους από το γκέτο της Θεσσαλονίκης» από τις Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2018 και «The Holocaust in Thessaloniki Reactions to the Anti-Jewish persecution, 1942-1943» από τις εκδόσεις Routledge, 2020), μας μιλούν σχετικά με τη σπουδαιότητα της διαφύλαξης της ιστορικής μνήμης.

«Έχει σημασία για το παρόν και ιδιαίτερα για τις διάφορες ιστορικές συγκυρίες που αντιμετωπίζουμε στην εποχή μας να γνωρίζουμε καλά το παρελθόν. Δεν είναι ευχολόγιο το παρελθόν, δεν είναι μια κενή φράση όταν λέμε "Ποτέ ξανά" για το Ολοκαύτωμα, δυο λέξεις τετριμμένες που δεν έχουν περιεχόμενο», μας λέει η Ζανέτ Μπαττίνου με καταγωγή από την εβραϊκή κοινότητα των Ιωαννίνων και την παράδοση των Ρωμανιωτών Εβραίων. «Η εκπαίδευση οδηγεί και στη γνώση του ιστορικού παρελθόντος καθώς είναι σημαντικό να γνωρίζουμε πως εξελίχθηκαν τα γεγονότα και πως κατέληξαν. Και βεβαίως το Ολοκαύτωμα δεν ξεκίνησε με τα κρεματόρια. Ξεκίνησε με μη διακριτούς εύκολα τρόπους ως προς την πορεία την οποία θα ακολουθούσαν τα γεγονότα στη συνέχεια. Μελετώντας την Ιστορία πολύπλευρα αποκτούμε μια σφαιρική εικόνα των γεγονότων και γινόμαστε χρήσιμοι πολίτες στον εαυτό μας και στους άλλους», σημειώνει η διευθύντρια του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος.

Τρίτη γενιά απόγονος θυμάτων του Ολοκαυτώματος αφού οι μητρική γιαγιά και παπούς της ήταν και οι δύο επιβιώσαντες από το στρατόπεδο του Άουσβιτς-Μπιρκενάου, η κ. Μπαττίνου σημειώνει ότι «οι οικογενειακές μνήμες ενισχύουν την αποφασιστικότητα».

«Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος σηματοδότησε για τον εβραϊκό πληθυσμό της Ελλάδας μια γενοκτονική καταστροφή», συμπληρώνει η ίδια. Το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος ανιχνεύει μεταξύ άλλων πώς το διαγενεακό τραύμα, μεταφέρεται ζωντανό από γενιά σε γενιά. Το πιστοποιούν οι 150 μαρτυρίες που συνέλεξε το Μουσείο από Έλληνες Εβραίους επιζήσαντες των στρατοπέδων εξόντωσης αλλά και των παιδιών τους. Οι μαρτυρίες τους τεκμηριώνουν το μέγεθος της καταστροφής και αποδεικνύουν πως οι προσπάθειες των νέων ανθρώπων να εναγκαλιστούν τη ζωή και να φέρουν τις επόμενες γενιές στο φως, δεν ήταν καθόλου εύκολες. «Ήταν ένα άθλος για αυτούς τους ανθρώπους, οπότε αυτή είναι και η σημασία των μαρτυριών που συγκεντρώνουμε εδώ στο Μουσείο. Έχουμε προσπαθήσει πολύ, όπου είναι δυνατόν, οι μαρτυρίες της δεύτερης γενιάς να είναι των παιδιών ανθρώπων που μας έδωσαν τη δική τους μαρτυρία ως πρωτογενείς μάρτυρες κάποια χρόνια πριν, έτσι ώστε να αποκτά κανείς μια σφαιρική εικόνα όχι μόνο της καταστροφής αλλά και των δεκαετιών της αποκατάστασης.», λέει η Ζανέτ Μπαττίνου.

Το μουσείο και η εβραϊκή παράδοση

Το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος, μη κρατικό μουσείο με Σήμα Αναγνώρισης από το Υπουργείο Πολιτισμού, ιστορικό και εθνογραφικό μουσείο και ερευνητικό κέντρο, αφηγείται το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων, ελλείψει ενός Μουσείου Ολοκαυτώματος στην Ελλάδα εδώ και πολλά χρόνια. Με το έργο του προβάλλει μια ευρύτερη εικόνα της εβραϊκής ιστορίας και παράδοσης που είναι πλούσια πολιτιστικά. Παράλληλα, εστιάζει στην έρευνα και τη μνήμη και κυρίως στην εκπαίδευση στα σχολεία μέσα από προγράμματα που προκρίνουν μεταξύ άλλων τη βιωματική εμπειρία και πραγματοποιούνται σε συνεργασία με το Υπουργείο Παιδείας.

Για να υλοποιήσει αυτή την προτεραιότητα, το μουσείο προάγει την γνωριμία με τον πολιτισμό της εβραϊκής κοινότητας, η οποία ανιχνεύεται αρχαιολογικά στον Ελλαδικό χώρο από την ύστερη αρχαιότητα (παράδειγμα η τρέχουσα έκθεση «Εβραϊκές επιγραφές» και η προηγούμενη με την ονομασία «Λίθινες διαδρομές - Ιστορίες από πέτρα: Εβραϊκές επιγραφές στην Ελλάδα» που παρουσιάστηκε το 2023 σε συνεργασία με το Επιγραφικό Μουσείο). «Δεν μιλάμε για αιώνες αλλά μιλάμε για χιλιετίες παρουσίας των Εβραίων στον Ελλαδικό χώρο, γεγονός που σημαίνει ότι έχουμε την υποχρέωση και έτσι ενεργούμε, να βάλουμε το Ολοκαύτωμα και την καταστροφή μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο της ιστορίας των Εβραίων στην Ελλάδα και στην Ευρώπη και να τα συνδέσουμε, με στόχο την καλύτερη κατανόηση του παρελθόντος και του παρόντος», λέει στο ΒΗΜΑ η Ζανέτ Μπαττίνου.

Όπως συνέβη με όλους τους εβραϊκούς πληθυσμούς της Ευρώπης, το Ολοκαύτωμα ήταν αποφασιστικής σημασίας για τους Έλληνες Εβραίους, καθώς αποδεκάτισε τον εβραϊκό πληθυσμό της Ελλάδας. Η διευθύντρια του Εβραϊκού Μουσείου εξιστορεί πώς από τους περίπου 80.000 Ελληνοεβραίους την εποχή του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου επιβίωσαν λιγότεροι από 11.000, αριθμός που συμπεριλαμβάνει και όσους κρύφτηκαν με κάποιο τρόπο, όσους έκρυψε η Αντίσταση, αλλά και αυτούς που έφυγαν στη Μέση Ανατολή. Ζωντανό από τα στρατόπεδα συγκέντρωσης και εξόντωσης επέστρεψαν περίπου 1000-1100 Ελληνοεβραίοι.

«Το Ολοκαύτωμα είναι μια γενοκτονία που έχει λεπτομερειακά τεκμηριωθεί από τους ίδιους τους θύτες με λίστες,

φωτογραφίες, καθαρογραφήσεις και πολλούς άλλους τρόπους. Το αρχείο προφορικής και τοπικής ιστορίας του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος και άλλα παρόμοια αρχεία φορέων που υπάρχουν με μαρτυρίες Εβραίων απ' όλη την Ευρώπη και την Ελλάδα με τους οποίους έχουμε συνεργασία, είναι σημαντικά, γιατί αλλιώς δεν θα γνωρίζαμε την πλευρά των θυμάτων, την καθημερινή ζωή στα στρατόπεδα, τις καταστάσεις τις οποίες βίωσαν, τις τύχες των συγγενών τους, ακόμα και ποιες συνθήκες τύχης και καλής υγείας βοήθησαν τους ίδιους να επιβιώσουν και πόσοι άλλοι χάθηκαν. Επίσης από αυτούς που επέζησαν, συγκεντρώσαμε και ονόματα ανθρώπων που χάθηκαν.», υπογραμμίζει η Ζανέτ Μπαττίνου.

«Δεν ξεκίνησε το Ολοκαύτωμα με τα κρεματόρια», επαναλαμβάνει η κ. Μπαττίνου, «αλλά με κατηγορίες σε εφημερίδες, με άρθρα στον κίτρινο τύπο». Το ζήτημα είναι πως ό,τι συνέβη επηρέασε ανθρώπους με πλήρη ζωή και ελπίδα, η οποία ξαφνικά ακυρώθηκε από ακραίες και απρόβλεπτες συνθήκες. Όπως σχολιάζει η διευθύντρια του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος, «Το ερώτημα που πρέπει να τίθεται σήμερα για εμάς, είναι αν ήταν όντως απρόβλεπτες αυτές οι συνθήκες. Σήμερα, που ξέρουμε πόσο χαμηλά μπορεί να ολισθήσουν τα πράγματα, πρέπει να είμαστε σε εγρήγορση για να διαφυλάττουμε τις αρχές της αξιοπρέπειας του ανθρώπου και της ασφάλειάς του όχι μόνο για μία κοινότητα, αλλά για όλους τους συνανθρώπους μας».

«Ένας λαός ο οποίος δεν γνωρίζει την ιστορία του δεν μπορεί να έχει μέλλον»

Ο Θεσσαλονικιός ιστορικός Λεόν Σαλτιέλ, μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου Ελλάδας και της Ελληνικής Αντιπροσωπείας στη Διεθνή Συμμαχία για τη Μνήμη του Ολοκαυτώματος, έχει αφιερώσει το έργο του στην καταπολέμηση του αντισημιτισμού και τη διαφύλαξη της μνήμης του Ολοκαυτώματος. Τα τελευταία χρόνια εργάζεται ως εκπρόσωπος του Παγκοσμίου Εβραϊκού Συνεδρίου στα Ηνωμένα Έθνη στη Γενεύη και την UNESCO στο Παρίσι.

Ο ίδιος λέει στο ΒΗΜΑ ότι «ένας λαός ο οποίος δεν γνωρίζει την ιστορία του δεν μπορεί να έχει μέλλον». Υπογραμμίζει, επίσης, ότι η γνώση του ιστορικού παρελθόντος μας αφορά όλους, και κυρίως τις μελλοντικές γενιές που κυοφορούν το αύριο. «Δεν αρκεί μόνο η γνώση της ιστορίας κάθε έθνους αλλά και η μελέτη των τραγικών σελίδων της ιστορίας μας. Μόνο αν μελετήσουμε τα λάθη μας μπορούμε να βελτιώσουμε τις κοινωνίες μας. Σε αυτά τα πλαίσια εμπίπτει, κατά την άποψη μου, η ανάγκη για τη διατήρηση, τη διαφύλαξη, την προάσπιση και τη συνέχιση της μνήμης του Ολοκαυτώματος», σημειώνει.

Ιστορίες ανθρωπιάς

Ο Λεόν Σαλτιέλ έχει φέρει στην επιφάνεια αθέατες μέχρι πρότινος πλευρές της ιστορίας και της καταστροφής των Θεσσαλονικιών - Σφαραδιτών στην καταγωγή - Εβραίων. Οι παππούδες και οι γιαγιάδες του και των δύο γονιών του είναι επιζώντες του Ολοκαυτώματος που κρύφτηκαν στην Ελλάδα, με τους αντάρτες στην Εύβοια οι γονείς του πατέρα του, σε οικογένεια προσφύγων Ποντίων και σε σπίτια στην Αθήνα οι γονείς της μητέρας του. Πρόκειται για περιπέτειες επιβίωσης που συνιστούν ιστορίες ανθρωπιάς, επιβίωσης και αλληλεγγύης. «Είναι, επίσης, στενάχωρες ιστορίες, γιατί αφορούν ανθρώπους που μετά τον πόλεμο, γύρισαν και δεν βρήκαν τίποτα, ούτε τα σπίτια τους, δηλαδή τα υλικά αγαθά, αλλά ούτε και την ευρύτερη κοινότητα, ούτε τους συγγενείς, ούτε τους φίλους τους. Έπρεπε να ξεκινήσουν από την αρχή τη ζωή τους. Αυτή ήταν μία από τις τραγικές παραμέτρους του Ολοκαυτώματος, το οποίο δεν τελειώνει με την απελευθέρωση. Με την απελευθέρωση αρχίζει ένας νέος γύρος προκλήσεων για την επανασύσταση όχι μόνο της εβραϊκής ζωής αλλά και της προσωπικής ζωής των επιζώντων», σημειώνει ο Λεόν Σαλτιέλ.

«Η μνήμη του Ολοκαυτώματος χτίζει ένα τείχος προστασίας ενάντια στις εξτρεμιστικές ιδεολογίες»

Στη συνομιλία μας ο ίδιος τονίζει ότι «τα εγκλήματα του Ολοκαυτώματος δεν πρέπει να ξεχαστούν ποτέ». Ο εφησυχασμός δεν επιτρέπεται. «Οι εξτρεμιστές πρέπει να απομονώνονται και να μαχόμαστε συνειδητά για τη βελτίωση και ενίσχυση της δημοκρατίας και του κράτους δικαίου. Αυτά νομίζω ότι είναι τα διαχρονικά μηνύματα του Ολοκαυτώματος μέχρι τις μέρες μας και αυτά καθιστούν και τη μνήμη του Ολοκαυτώματος επίκαιρη», τονίζει. Όπως λέει χαρακτηριστικά ο ιστορικός: «Η 27η Ιανουαρίου, ημέρα της απελευθέρωσης του στρατοπέδου θανάτου του Άουσβιτς το 1945, δεν είναι μόνο ημέρα αφιερωμένη από την ελληνική βουλή στη Μνήμη των Ελλήνων Εβραίων Μαρτύρων και Ηρώων αλλά και Διεθνής Ημέρα Μνήμης για τα Θύματα του Ολοκαυτώματος με ομόφωνο ψήφισμα της Γενικής Συνέλευσης των Ηνωμένων Εθνών, που σημαίνει ότι όλα τα κράτη του κόσμου έχουν αναγνωρίσει το Ολοκαύτωμα σαν ίσως τη μεγαλύτερη τραγωδία της ανθρώπινης ιστορίας. Η μνήμη του Ολοκαυτώματος χτίζει ένα τείχος προστασίας ενάντια στις εξτρεμιστικές ιδεολογίες.»

Στο βιβλίο «Μη με ξεχάσετε. Τρεις Εβραίες μητέρες γράφουν στους γιους τους από το γκέτο της Θεσσαλονίκης» (Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2018) ο Σαλτιέλ παρουσιάζει τρεις συλλογές επιστολών, γράμματα που έστειλαν τρεις Εβραίες μητέρες από το γκέτο της Θεσσαλονίκης στους γιους τους στην Αθήνα, μερικές εβδομάδες ή μέρες πριν την αναχώρησή τους προς το Άουσβιτς. Οι μαρτυρίες της έκδοσης δίνουν μια μοναδική ματιά στη ζωή των Εβραίων της Θεσσαλονίκης στην Κατοχή, μέσα από περιγραφές αυτοπτών μαρτύρων.

Ακολούθως στο βιβλίο «The Holocaust in Thessaloniki: Reactions to the Anti-Jewish Persecution, 1942-1943» (στα αγγλικά από τις εκδόσεις Routledge, 2020), το οποίο βραβεύτηκε με το Διεθνές Βραβείο Βιβλίου για την Έρευνα του Ολοκαυτώματος από το Ίδρυμα Γιαντ Βασέμ (Yad Vashem), αναδεικνύονται ζητήματα σε σχέση με τις αντιδράσεις φορέων και αρχών της πόλης της Θεσσαλονίκης την περίοδο των αντι-εβραϊκών διώξεων και του Ολοκαυτώματος. Σε μια περίοδο που το ενδιαφέρον για το Ολοκαύτωμα των Εβραίων της Θεσσαλονίκης έχει διευρυνθεί αισθητά, η έρευνα αυτή δίνει μια θέση στην τραγωδία των Θεσσαλονικιών ελληνοεβραίων στο ευρωπαϊκό και παγκόσμιο πλαίσιο.

«Στα τέλη του 19ου αιώνα και την περίοδο του μεσοπολέμου οι Εβραίοι Θεσσαλονικείς ταξίδευαν για εμπορικούς και επιχειρηματικούς λόγους σε όλη την Ευρώπη, ουσιαστικά οι Θεσσαλονικείς ήταν για πολύ κόσμο ταυτοποιημένοι με την εβραϊκή κοινότητα. Όλο αυτό χάθηκε για μυωπικούς λόγους στο πλαίσιο των οποίων η ελίτ της περιόδου έβλεπε το εβραϊκό στοιχείο σαν ξένο. Με τις πολιτικές που εφαρμόστηκαν, υπό τη σκιά των οποίων δεν υπήρχε αλληλεγγύη προς τον διωκόμενο εβραϊκό πληθυσμό κατά την περίοδο του Ολοκαυτώματος όπου εξαφανίστηκε πάνω από το 90% του πληθυσμού της Θεσσαλονίκης, ποσοστό απώλειας πληθυσμού από τα υψηλότερα σε ευρωπαϊκή πόλη, ουσιαστικά έχασε και η Θεσσαλονίκη το μέλλον της. Φανταστείτε πόσο διαφορετική θα ήταν η περιοχή αν μετά τον πόλεμο, στις δεκαετίες που ακολούθησαν, υπήρχε

στη Θεσσαλονίκη μία δυνατή ευρωπαϊκή κοινότητα με διεθνείς διασυνδέσεις, πολυγλωσσία, μόρφωση, εμπορικά δίκτυα και οικονομικό δαίμονιο. Το Ολοκαύτωμα όχι μόνο ήταν ένα χτύπημα για την εβραϊκή κοινότητα, η οποία δεν επανήλθε, αλλά και για όλη την Ελλάδα και την ευρύτερη περιοχή. Πολλά από αυτά που συμβαίνουν σήμερα θα είχαν εύκολα αποφευχθεί αν δεν είχε μεσολαβήσει το Ολοκαύτωμα».

Ο αντισημιτισμός σήμερα

Σε ότι αφορά την έξαρση του αντισημιτισμού την περίοδο που διανύουμε εξαιτίας της σύγκρουσης Ισραήλ - Χαμάς και της αιματηρής πολεμικής επιχειρήσης του Ισραήλ στη Γάζα, ο ίδιος σχολιάζει ότι η άνοδος του αντισημιτισμού, σύμφωνα με τις σχετικές έρευνες, πραγματοποιήθηκε από τις πρώτες ώρες της επίθεσης της Χαμάς πριν ακόμα ξεκινήσει η επιχείρηση του Ισραήλ. «Θλίβομαι όταν οι εξελίξεις στη Μέση Ανατολή δημιουργούν αντισημιτισμό έξω από αυτή την περιοχή. Θα μπορούσε να πει κάποιος ότι αυτός ο αντισημιτισμός έχει να κάνει με τις πολιτικές του Ισραήλ στην επίθεση άμυνας που διεξάγει αυτή τη στιγμή. Βέβαια η ρητορική του αντισημιτισμού ενδυναμώθηκε και επαυξήθηκε στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης από την 7η Οκτωβρίου, την ημέρα που έγινε η επίθεση της Χαμάς σε ισραηλινούς πολίτες. Ο αντισημιτισμός δεν περιμένει την αντίδραση του κράτους του Ισραήλ για να φουντώσει», μας λέει ο Λεόν Σαλτιέλ.

Ο ιστορικός τονίζει: «Αυτό που θέλω να πω είναι ότι ο αντισημιτισμός, όσο κι αν κάποιος προσπαθήσει να τον εξορθολογίσει προσπαθώντας να του προσδώσει πολιτικά κίνητρα, είναι μια ανορθολογική στάση ζωής, μια συνομωσία η οποία πάγια βρίσκει τον Εβραίο σαν το εξιλαστήριο θύμα, τον διαφορετικό, τον ξένο, τον άλλον και του αποδίδει όλα τα κακά της ανθρωπότητας. Από αυτή την άποψη ο αντισημιτισμός δεν είναι ένα φαινόμενο που αφορά αποκλειστικά τους Εβραίους. Όπως είδαμε και πριν από κάποια χρόνια με τα πεπραγμένα της Χρυσής Αυγής στην Ελλάδα, ο αντισημιτισμός στην Ελλάδα δεν απειλεί μόνο τους Εβραίους αλλά όλη την ελληνική δημοκρατία, απειλεί το κράτος δικαίου. Οπότε ο αντισημιτισμός δεν είναι αποκλειστικά και μόνο ένα θέμα που πρέπει να ανησυχεί μόνο την ευρωπαϊκή κοινότητα, αλλά θα πρέπει να ανησυχεί όλα τα δημοκρατικά κράτη. Και αυτό το έχουν καταλάβει πολλές ευρωπαϊκές δημοκρατίες.»

Μουσείο Ολοκαυτώματος

Ωστόσο, σε ότι αφορά την Ελλάδα και την επάνοδο στο φως της μακράιωνης ελληνοεβραϊκής ιστορίας, ο Λεόν Σαλτιέλ είναι αισιόδοξος. Άλλη μια απόδειξη, το Μουσείο Ολοκαυτώματος στη Θεσσαλονίκη, που μετά από χρόνια καθυστερήσεων λόγω γραφειοκρατικών δυσκολιών, μπαίνει σε τροχιά κατασκευής τους επόμενους μήνες. «Αυτό το έργο έχει υιοθετηθεί και από αριστερές και από δεξιές κυβερνήσεις στην Ελλάδα οπότε δεν διχάζει τον ελληνικό πολιτικό κόσμο, αλλά αντίθετα τον ενώνει και αυτό πρέπει να τονιστεί», σημειώνει ο Σαλτιέλ.

«Το θέμα των Εβραίων της Ελλάδας ήταν ξεχασμένο», υπογραμμίζει ο ίδιος. «Ουσιαστικά το Ολοκαύτωμα των ελληνοεβραίων έπεσε στις γωνίες της ιστορίας. Τα τελευταία χρόνια χάρη στις έρευνες των ιστορικών, τη συμβολή του Γιάννη Μπουτάρη στη Θεσσαλονίκη, τις προσπάθειες της ελληνικής κυβέρνησης αλλά και τη σύσφιξη των σχέσεων μεταξύ της Ελλάδας και του Ισραήλ και την έλευση πολλών τουριστών από την Αμερική και άλλες χώρες, υπάρχει μια γενική αναβίωση του ενδιαφέροντος για την ιστορία του ελληνοεβραϊκού πολιτισμού, η οποία προλείανει τον δρόμο για περισσότερες ενέργειες καταγραφής και διατήρησης αυτής της μνήμης, αλλά και προάσπισης και διαίωνισής της».

ΠΗΓΗ: [ΤΟ ΒΗΜΑ](#), της Αντας Δαλιάκα 27.1.2024